

12+

[illegible]

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үзүндө чагыдың номчуңар!

Тыва Республиканың Соңгулда
сиязының даргазы О.В. ФОРТУ
Тыва Республиканың Соңгулда
сиязының секретары М.Ш. САМЕ

БҮРҮТКЕДИП АЛЫРЫ ЧУГУЛА

• Өнчү элеринге

• Төлевилел офизи

ТААРЫМЧАЛЫГ БАЙДАЛДЫ ТУРГУЗАР ДЭЭШ...

Декабрь 7-де Кызылдың Красноармейская кудумчузунун 100 дугаар бажынының үшкү каадында Кадастр бол-
аш картографияның күрүнө бүрүткелиниң Федералдыг
албанының Тывада эргелелинге ук албан чериниң удур-
тукчузу Светлана Түлүш биле «Росреестр»-ниң Федералдыг
кадастр палатазы» федералдыг албан чериниң Тывада
кадастр палатазының директору Леонид Дамдын журналистер-би-
ре парлалга конференциязын эрттирп, эрге байдалдарын
бүрүткээринге болгаш кадастр даңзызынга хамаарыштыр
электроннуг ачы-дузазының дугайында база Росреестр-
ниң журналистерниң айтырыгларына харыылаан.

Эргелелдин сан-медээ-
ин езугаар алырга, рес-
публичаның чонунун чурттап
ар оран-савазын хуужудар
зы-биле идепкейи кудулаан.
чылдың үшкү кварталының
ели-биле чуртталга оран-
зын хуужудуп алган дуга-
да күрүнө бүрүткелин 1256
эрткен. Ол дээрже 2015
дың бо үезинге деңнээрже,
үзвээжээн (2477).

берип болур. Чурттап олурар
оран-савазын чон 2017 чылдың
март 1-ге чедир халас хуужудуп
ап болур. Аңаа чедир хуусаа
эвээш, ам чүгле дөрт ай арткан.
Ынчангаш чурттап олурар оран-
савазын хуужудуп албаан улус
далашпааже хоржок.

Шимчевес өнчүнүн күрүнө
кадастрының даңзызында (2016
чылдың январь 1-де байдал-
биле) 110608 чер участоттары
бар. Оларның иштинден чүгле
56137 чер участотунун шөлүн
хемчээткеш, кызыгаарын, турар
черин тодарадып айтып каан,
а артканнарының шөлүн, кы-

зыгаарын-даа айтып, кайда
турары-даа билдинмес. А 2016
чылдың бирги чартында чер
участоттарының ээлери болур
113145 кижиле шөлүн хемчээткеш,
кызыгаарын демдегледип, адре-
син айтып, бүрүткелди эрткен.

Чамдык чер участоттарының
ээлери «өртөк-үнезин төлээш,
садып алган черим чүве, бодум-
на билгей мен» дээш, тоовас олу-
руп турар. Ындыг эвес, 2018 чыл-
дан эгелеп шөлүн хемчээткеш,
кызыгаарын, турар черин айты-
лаан, шимчевес өнчүнүн күрүнө
кадастрында бүрүткөтпээн учас-
тоттарының ээлери, шимчевес
өнчүнүн ээзи болур дугайында
документизи холда бар-даа
болза, ол чер участоттарын
өске кижиге хөлөзиге бээр, до-
лаага салыр азы садар эргези
чок апаар.

2018 чыл дээрже ам-даа элек
ышкажыл дээш таваар олу-
руп болбас. Чер участоттарын
хемчээр, кызыгаарын тодара-
дыр ажилдарны кадастр инже-
нерлери кылып турар. Ол ду-
гайында медээ, тайылбырны

кадастр палатазынга баргаш
азы Росреестр-ниң порталындан
билип ап болур. Амыдырал-
чуртталгага чүү-даа турар. Өске
черже көжер азы дүрген акша
хереглей бергеш, чер участотун
садар апарган таварылгада
канчаар силер? Хоойлу езугаар
бүрүткөтпээн чер участот-
тарын ээлери садар, долаага
арттырар, өске кижиге хөлөзиге
бээр эргези чок деп үстүндө чу-
гааладывыс.

Росреестр-ниң ачы-дуза-
зын бажыңга олура-ла, интер-
нет таварыштыр база ап бо-
лур. Ону кылыры нарын эвес.
Росреестр-ниң албан езузунун
сайтынче киргеш, «Шимчевес
өнчүнүн объектилериниң ду-
гайында онлайн медээлер»
азы «Кадастр инженерлериниң
даңзызы» деп сервистен хере-
лээн айтырыгларга харыыны
чииги-биле тып ап болур дээр-
зин парлалга конференциязын
эрттирген удуртукчулар тайыл-
бырлаан.

Даш-оол МОНГУШ.

• Парлалга конференциязы

РОСГВАРДИЯ: ШИЛИЛГЕ ШЫҢГЫ

Россия Федерациязы-
ның национал гвардия
шериниң федералдыг
албанының Тыва Респу-
блика талазы-биле кил-
дизиниң начальнигиниң
лээлгезин түр күүседип
рар полковник Сергей
Долженко биле Россия
Федерациязының нацио-
нал гвардия шериниң фе-
дералдыг албанының Тыва
Республика талазы-биле
килдизиниң начальнигиниң
алакчызы — лицензия-
лашээр төвүнүн на-
льниги, полицияның
полковниги Александр
Тюнин Тыва Республика
талазы-биле килдизиниң
рулгаларының, тургу-
зунун болгаш келир үеде
ылының дугайында
парлалга конференция-
ны массалыг информа-
ция чепсектериниң төлээ-
ринге эрттирген.

Полковник Сергей Долженко
парлалга конференциязын айт-
тыр Россия Федерациязының
национал гвардия шериниң
федералдыг албаны канчаар
турарына хамаарыштыр
кыска тайылбырны
журналистерге берген.
Россия Федерациязының
национал гвардия шериниң
федералдыг албаны тургуза-
ры дугайында Чарлыктан
Президентизи Влади-
мир Путин 2016 чылдың апрель
1-дүрген. «Россия Феде-
рациязының национал гвардия
шериниң дугайында» Феде-
рация хуулу Күрүнө Думазы
2016 чылдың июнь 22-де хүлээп
алган. Хуралының Федерация
парламентинде, 2016 чылдың
ноябрь 18-де Россияның Президен-
ти Россия Федерациязының
национал гвардия шериниң ду-
гайында» Федералдыг хоойлу-
га салган.

Национал гвардияны тур-
гузуу 3 чадалыг эртер. 1-ги

Полковник Сергей Долженко, подполковник Александр Тюнин.

чада — РФ-тиң Иштики херектер
ямазындан Росгвардияның
составынче кирер кезектер-
ни шилчидерин бо чылдың
төңүзүнге чедир доозары. Олар
дээрже СОБР, ОМОН, ИХЯ-ның
лицензия-чөпшээр төвү, ИХЯ-
ның ведомстводан дашкаар
камгалап килдизи. 2-ги чада —
Национал гвардияның күүседир
сорулгаларын, ооң эрге-байда-
лын федералдыг хоойлу-дүрүм-
нерге 2017 чылдың август айга
чедир дүүштүрери. 3-кү чада —
2018 чылдың эгезинге чедир
Национал гвардия төпчүткен
удуртулгалыг, чогуур тургузул-
гун, күүседир сорулгалары тодаргай
шериг күжү апарган турар ужу-
руг. Росгвардияның күүседир
сорулгалары: хөй-ниитиниң ко-
рум-чурмун, айыыл чок чоруун
камгалаары, РФ-тиң Чазаның
тургусканы даңзыда киргени чу-
гула күрүнө объектилерин, тус-
кай чүктөр сөөртүлгезин кам-
галаары, терроризм биле экстре-
мизмге удур демиселге киржири,
онза байдалдар чурмун, онза
шериг байдалдарын, терро-
ризмге удур операцияларның
чурмун хандыраары, Россия
Федерациязының девишээрин
камгалаарына киржири, Рос-
сия Федерациязының күрүнө
кызыгаарын камгалаарына Фе-

дералдыг айыыл чок албанының
кызыгаар шериглеринге дуза-
лажыры; ок-чепсекти садылап
болгаш ажылгап турарында
РФ-тиң хоойлуларын сагып ту-
рарын контролдаары, хууда
камгалап организацияларының
ажыл-чорудулгазын болгаш
чугула объектилерни камга-
лалын хайгаараары; Россия
Федерациязының Чазаның ба-
дылаан даңзызы езугаар Нацио-
нал гвардия камгалаар ужуруг
чугула болгаш тускай чурум-
нуг объектилерни камгалаа-
ры, ол ышкаш хамаатыларның
хууда болгаш юридиктиг албан
черлериниң өнчү-хөреңгизин
керээ езугаар камгалаары.

Россияның Национал гвар-
дия шериниң командыла-
чызы Виктор Золотов Россия
Федерациязының национал
гвардия шериниң федералдыг
албанының Тыва Республика та-
лазы-биле килдизиниң началь-
нигинге полицияның полковниги
С.А. Затолочныйны бо чылдың
октябрь айда томуйлаан. Ооң
биле Тыва Республикага Рос-
гвардия кезектерин тургузары
эглээш.

Кыска тайылбыр соонда пол-
ковник Сергей Долженко жур-
налистерниң айтырыгларына
харыылаан.

«Тыва Республика талазы-
биле Иштики херектер ямы-
зындан Росгвардияже шилчип
тура, боттарының профессионал
мергежилериниң кошкаа-биле
эртпейн барган полицейжилер
бар бе?» деп айтырыгга, ол
«Чок» — деп харыылаан. — Чүге
дээрже полицияже шилилге дыка
шыңгы, ында бедик мергежил-
диг кижилер ажылдап турар.

«Росгвардияже шилчээр по-
лицейжилерниң эрге-байдалы
(статусу) өскөрүлүр бе?» деп
айтырыгга: «Олар шериг албан-
хүлээлгели эрге-байдалдыг
апаар, ынчангаш акша-шалыңы
шериглерини ышкаш боор. Ше-
риг албан-хүлээлгелилерниң
шупту чиигелделерин олар
алыр. Лицензия-чөпшээрел
килдизиниң, ИХЯ-ның ведом-
стводан дашкаар камгалап
килдизиниң составына кирген
полицейжилерниң эрге-байдалы
полицейжи хевээр артып каар» —
деп, полковник Сергей Долженко
харыылаан.

«Росгвардияга шериг албан-
хүлээлге эрттириксээр кижилер-
ге негелделер кандыгыл?» деп
айтырыгга: «Шилилге шыңгы.
Шериг албан-хүлээлгезин эрт-
тирген, мага-боду болгаш угаан-
медерели кадык кижилерни
хүлээп алыр. Шийтирип чораан
азы наркотиктер ижи-чип турган
ышкаш кижилер Росгвардияже
шылгалданы эртпейн баары
чугаажок» деп харыыны Сергей
Долженко берген.

Журналистерниң өске-даа ай-
тырыгларына харыылааш, Рос-
сия Федерациязының национал
гвардия шериниң федералдыг
албанының Тыва Республика та-
лазы-биле килдизиниң тургусту-
нуп, быжыгарына боттарының
чогуур үлүүн республиканың
массалыг информация чепсек-
терин киригеринге идегелин пол-
ковник Сергей Долженко биле
подполковник Александр Тюнин
олар илередип, сырый кады
ажылдарына кыйгырганнар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Тыва Республиканың
Чазаның чанында регион-
нун инвестиция клима-
дын экижидер сорулгалыг
Төлевилел офизи ажылдап
эглээш. Тывада сайгар-
лыкчы ажыл-чорудулгада
таваржып турар шаптар-
аазыннарны эвээжидерин-
ден аңгыда, бо төлевилел
офизи Стратегтиг инициа-
тивалар агентилелиниң
тургусканы, амгы үеде өске
регионнарда чедиишкиниг
ажылдап турар инвестиция
төлевилелдериниң эки ар-
га-дуржулгазын ажылгаар.

Төлевилел офизиниң кол со-
рулгазы сайгарлыкчы болгаш
инвестиция ажыл-чорудулга-
зын боттандырып чорударына
таарымчалыг байдалдарны хө-
вирлээр талазы-биле мурнакчы
угланышкыннарны тодарадыр,
административтиг шаптар-
аазыннарны эвээжидери болгаш
Тываже инвестицияларны хаара
тударына кол шаптык чедирип ту-
рар чүүлдерни илередири болур.

Россия Федерациязының
регионнарында инвестиция
климадын национал рей-
тингизиниң көргүзүлгөсүн
барымдаалап, Тыва Респу-
бликада инвестиция климадын
экижидериниң «орук картазын-
да» айттырган хемчеглер пла-
нынче регионнун эң дээр дээр
арга-дуржулгазын ажылчын
бөлүк шилип кириген. Мын-
да чугаа болза электри чет-
килеринге объектилерни ко-
жарын бөдүүнчүдери, тудугга
чөпшээрел алырын, өнчүге эрге-
ни бүрүткээрин дүргедидири, ка-
дастр учедунга туруп алырының
үезин кызылары болгаш ортумак
база биче сайгарлыкчы чорукту
деткиир хемчеглерниң дугайын-
да чоруп турар.

ТР-ниң Чазаа биле «Тыва
энерго» акционерлиг ниитилел-
дин аразында дугуржулга езугаар
амгы үеде чырык четкилеринге
коштунарын 137 хонуктан 90
хонукка кызырган. Амгы үеде
Хөй талаалыг ажыл-чорудулгалыг
төптөрдө (МФЦ) электри четкиле-
ринге коштунар дугайында билди-
ришкыннерни хүлээп ап турар.
Оон аңгыда тудуг тударына
чөпшээрел алыр үени — 268-тен
122 хонук чедир кызырган.

Амгы үеде өнчүге эргени 8
хонук иштинде бүрүткөдип ап
болур. Күрүнө бүрүткөдип чору-
дар, кадастр болгаш картогра-
фия талазы-биле федералдыг
албанының Тыва Республикада
эргелели биле ТР-ниң хөй-тала-
лыг ажыл-чорудулгалыг төвү
Росреестр-ниң ачы-дузазын ап
турарына хамаарыштыр чон
ортузунга мониторингини орга-
низаастаан. Түңнелинде 1130
анкетаны сайгарып көөргө, ха-
рыы бергеннерниң хөй кези
чедирип турар ачы-дузаларының
шынарына таарзынган. Рос-
реестр-ниң кадастр учедунга
туруп алырының хуусаазы ам 30
хонук апарган.

Чаа тургустунган Төлевилел
офизиниң ажыл-чорудулгазына
эксперттер, яамалар болгаш
ведомстволар, республиканың
садыг-үлетпүр палатазының
төлээлери, бизнес-омбудсмен
дээш өске-даа сонугалдыг
кижилер киржип болур.

Бистиң корр.

● Салчак Токаның 115 харлаанынга

ЭҢ-НЕ СУРАГЖААН ТЫВА КИЖИ

2015 чылдың төнчүзүнде Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономика шинчилелдер институту (ТГТШИ) республиканың чурттакчыларына үнелеп четпес белекти сөңнээн. Орус географтыг ниитилелдин грантызы-биле Москва хоорайда «Слово» деп ном үндүрер черге «Тываның кайгамчык кижилериниң амыдыралы» деп бөлүк номнарның 4-кү томун парлап үндүргөн. 4-кү томну Тываның партияның болгаш күрүнениң көскү ажилдакчызы, Улустун чогаалчызы, Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры, тыва черниң алдарлыг оглу Салчак Калбакхөрекович Токага тураскааткан.

архивиниң тургусканы документалдыг кинонуң көргүзүү-биле эгелээн.

Чазак Даргазының оралакчызы А.П. Дамба-Хуурак «Кайгамчык кижилерниң амыдыралы» деп бөлүк номнарның тывылган төөгүзүн чугаалааш, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгунун, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун бот-идепкейи-биле бо ном үнген дээрзин ол демдеглээн. Мындыг номнар аныяк-өскөнгө төөгүзүн өөрениринге ажыктыг, «Төөгү билбес төөрээр» дээн үлегер до-

ла херек, шынны бижээн ном үнген деп чугаалаан. Тока Сүбедей, Самбажык дээн ышкыш сурагыг кижилерниң одуруунга турар ужуруг дээрзин айыткан. Номда канчаар-даа аажок төөгүлүг улуг материалдар кирген, ынчангаш ону бүгү-ниитиниң өңчүзү деп болур деп ол чугаалаан.

Дараазында Орус географтыг ниитилелдин (ОГН) хүндүлүг президентизи В.М. Котляков биле Австралиядан С.К. Токаның уруунуң уруу С.Ю. Смирнованың видео байыр чедиришкенин көргүскен. В.М. Котляков ном таныштырылганың кижикчилеринге байыр чедиргеш, Тываның төөгүзүнде Токаның амы-хуу салдары канчаар-даа аажок улуг, ынчангаш оон дугайында ном үндүрери эргежок чугула дээрзин демдеглээн. Ол ышкыш ОГН-ниң Тываны шинчилээринге база ам-даа сырый кады ажылдаарына идегеп турарын илереткен.

Сидней хоорайда амыдырап-чурттап чоруур Сайзана Юрьевна кыргана-ачазының база төрөөн чуртунуң дугайында чыгыс саткышкыннарны экрандан дамчыткан.

Номнуң тургузукчуларының бирээзи, төөгү эртемнериниң доктору Н.М. Моллеров Тываның феодал амыдыралдан амгы ниитилелче шилчээнинге С. Токаның ролу улуг дээрзин база 90 чылдарда оон адынга шүгүмчүлөлдөр үнүп турганының дугайында илеткээш, 85 харлыг ачазының чогааткан «Народный рыцарь» деп шүлүүн номчаан.

Төөгү эртемнериниң кандидады Г.Ширшин номнуң 3-кү эгезинде Совет үеде удурткучунуң Тывага экономика болгаш культураның сайзыралына чедишкенин дугайында кыска тайылбырны кылган.

С. Токаның дугайында маргыштыг атырылгала бо ном харыы боор дээрзи төөгү эртемнериниң кандидады А.К. Казай демдеглээш, номнуң авторлары Н.И. Моллеровту, А.А. Самданни, Ч.Ч. Норбуну, М.А. Күжүгетти РФКП партияның орденнери-биле шаңнаан.

Дараазында ТР-ниң Чогаалчылы эвилелиниң даргазы Ч.Ч.Д. Ондар, күн ажилдың хоочуннары И.М. Суванди Ч.Х. Артаа, эртемден М.С. Байыр-оо төөгү башкызы А.М. Аранчин олар ном үнелелди бергеннер.

Бүдүн ай дургузунда республика С.Токаның 115 харлаанынга тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер эртер. Республиканың бүгү школаларына бо номну таныштырылганын база чорудар. Декабрь 15-те Улусчу чогаалдыг бажыңың байырлыг көзү-биле доозар.

Алдынай СОЯ

В. ЧАДАМБАНЫҢ фото-чуруктары

Номда оон удуртулганың үезинде Тываның культуразы, өөрөдигези, бүдүрүлгелер болгаш эртемниң тургустунуп, сайзырап эгелээн үелерин база допчу намдарын төөгүп бижээн. Ол кайгамчык номну ТГТШИ-ниң бөлүк эртемденнери чыып тургускан. Россияның Маадыры Сергей Шойгунун эгелээшкени-биле «Тываның кайгамчык кижилериниң амыдыралы» деп бөлүк номнарның 4 томун Орус географтыг ниитилелдин акшаландырышы-биле «Максим Мунзук», «Инокентий Сафьянов», «Владимир Оскал-оол» болгаш «Салчак Тока» деп номнарны парлаан.

Декабрь 7-де Тываның Национал музейиниң хуралдаар залына ук номнуң таныштырылгасы болган. Аңаа найысылалдың интеллигенциясы – эртемденнер, чогаалчылар, политиктер, башкылар, культура ажилдакчылары база студентилер чыылган. Музейниң фойезинде С. Токаның хуу фондузундан архив документилерин болгаш амыдыралының база чогаалдык ажилының дугайында делгелгени дерзэн.

Таныштырылганы «Салчак Калбакхөрекович Тока» деп Тываның Күрүнө

макта ышкыш, школаларга айтырыг-харыы чорударга, аныяк-өскөн төөгүнү эки билбесин демдегледип, уругларга төрөөн сурунун, кожуунунуң, чуртунуң төөгүзүн школадан эгелээш эки өөрөдигери күзөңчиг дээрзин чугаалааш, Салчак Токага болгаш төөгүгө хүндүткелди көргүзерин демдеглээн.

ТР-ниң Дээди Хуралының депутады Л.В. Волошина Туран школазынга 6-7 классчы үелеринде Салчак Токаның кээп турганын сактып чугаалаан. Ол ышкыш оон ховар интернационалчызын, ийи чурттуң аразына найыралды быжыктырарына оон кириген үлүг-хуузу улуг дээрзин демдегледип чугаалааш, онзагай, чугула номну тургускан авторларга четтиргенин илереткен.

ТР-ниң Улусчу чаңчылдар академиясының президентизи, филология эртемнериниң доктору К.А. Бичелдей «Тываның кайгамчык кижилериниң амыдыралы» деп бөлүк номнарның шуптузун үндүреринге база Тываның төөгүзүн кадагалап артырарына ТГТШИ-ниң улуг үлүг-хуузу демдеглээш, бүгү коллективтиң сагыш-сеткилинден кылган күженишкенин ажилының түңнелинде кижилерге чугу-

● Бай-Тайга кожуунда

МАЛЧЫННАР-БИЛЕ АРГЫЖЫЛГА АМ-ДАА БЕРГЕ

Бай-Тайганың девискээринде бо кыжын хар улуг болган. Ылаңгыя Бай-Тал суурнуң девискээри кылын харга бастырган. «Кажан-даа мындыг улуг хар чагганын көрбээн бис» — деп, улуг назылыглар безин чугаалажып турар. «Кедизи барып хар өг ханазына үзер болдур эвеспе» — деп, өгбелерниң чугаалап чораны бадыткаттынып турар. Шаанда 1911-1912 чылдарда Тывага улуг хар чагган, ынчалза-даа бо ышкыш 1 метр ашпайн турган. Үе-шагның өскөрүлүп, эргилде болуп турарын чугаалап болур.

Тываның көдээ ажил-агый яамызының төлээлери Бай-Тайгага чораш, суурларның харга бастырганын, мал-маган бергедеп турарын караа-биле көргөннер. Мындыг берге байдалда кандыг хемчеглер алырын, ырак-узак черде малчынарже оруктарны аштаарын айыткан. Бай-Тал суурнуң малчынарныче орук аштаар дээш 3 күштүг трактор чоруткан. Оларның-биле Биче-Шуй, Мешпен-Хөл девискээриниң, Даштыг-Тейниң малчынарнының ыракта кыштагларына чедир оруктарны аштаан. Ынчалза-даа эң берге девискээрлер Хемчик-Бажы, Шындазын, Сүрбүзүн, Шивилиг девискээрлеринде кыштап турар малчынарже трактор чедери берге, оруктар даштыг, оңгул-чиңгилдиг. Ам бо хүннерге чедир ырак черлерде турар малчынар, чүгле аът дузазы-биле аргыжып турарлар. Хемчик-Бажының малчынарнының

дыңнатканы-биле, ында хар 1 метр 30 сантиметр чедип турар болду.

Бай-Тал суурнуң чурттакчылары малчынарга шыдаар шаа-биле дузалажып турарлар. Хар улай-улай чаап-ла турар Суму чагырганың даргазы Борбак-оол Конгар малчынарга, улуг назылыг пенсионерлерге, инвалидтерге шөфтүг дуза чедирер ажилдарны удуртуп, чоңга айыыл чок байдалдарны тургузуп берип турар. Кол-ла чүве немелде мал чөмчөк сула, чарба, тараа холумактыг мал чөмчөк суурнуң сайгарлыкчыларына үргүлчү чагып, хуу садыгларга таарымчалыг өртөккө садарын сүмелеп турар. Кылын харлыг берге үеде малды хүр-менди кыш эрттирип алырының талазы-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун кыйгырын бай-талчылар деткээн.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ
Бай-Тал суур

Тыва улустун «Кижигер» чажындан деп тегер домаанда ханы утка бар. Бистиң аравыста кы-төлүн кижизидериниң клазы-биле өг-бүлезинге, өргүл-төрелинге, чонунга төгөрүн көргүзүп, арга-мезин берип чоруур ада-мээр эвээш эвес.

Чалза-даа чонувустун шко-лазын бешин четпээн ажы-күн, эге класс өөреникчизи оолдар, уругларның чуру-тай, кижизидилгези багай төстөрни бо-ла дыңнай бис. Ол чүдөн хамаар-турарыл? Өг-бүле, ада-мезин кижизидилгезиниң, клезиниң чогу азы кичээн-н эвээжинден ындыг болуп

Кызылдың 2 дугаар шко-ла ам чеди дугаар эге кла-зга ажилдап турар мен. Ыл болгаш-ла ап турганым ам ажилдап турар клазым-дан кандыг чаштарны, төрүн чок дээрл. Олар меңээ үнелиг, эргим ки-

ачонунуң ажы-төлүнүң эр-линиче, мезү-чурумунче, кижилерниң уруг-биле р чугаалажырынче са-лып, башкыларга арга-янзы-бүрү методиктиг-рин берип, улуг кичээн-зып келген, чонунуң ынак, келдиг башкызы Арья-новна Алдын-оолду са-аргам чок. Школага бир башкы болуп ажилдап күнүмде ооң шырай ар-тутуг чугаазын дыңнаан үеден-не эгелээш баш-тат эң чоок болуп, алган-рым, ада-иелер-биле айлдап эгелээн бис. Эң-не ар чүүлдеримни кезээде турдум. Бистиң бир ду-хстың өөреникчилери, ам-хстың өөреникчилеринге угайында чугааны кыл-тээ белек кылдыр адын «Чурумга кижизидери» диктиг сүме номун бер-клазым дөрткү классты арга, күзүн база бир-чылар келгеннер. Ол

• Өөрөдиге болгаш кижизидилге

УЛУГ БАШКЫВЫСТЫҢ СҮМЕЛЕРИ

рап алып, а узун чаштыг уруг-лар чажын өрүп алып. Иштики, даштыкы хеви арыг, илиир-биле баскан турар. Шупту өөктери четче болгаш өөктенген болур. Думчук аржылы, иди кезээде арыг болур. Ада-иелер уруглары бажыңдан үнүп турда, оларның даштыкы, иштики хевин, хевирин хынаар.

2. Ада-ие өөреникчинин эртен келир кичээлин баш бурунгаар белеткээр. Оналгазын кылы-рынга дузалажыр. Дневнигинде уругнуң адресин, ада-иезиниң аттарын, школага чедир оруун, олурар автобусунуң дугаарын доктааттырар.

Башкының кичээлди эгелээ-ри тускай болду. Коңга хапкан соонда, уруглар олурунтарга, класс мурнунга ыттавайн көрүп турар, олар шимээни чидип, башкыже көрүп олурунтарлар. «Шимээниңер чидириңер», «Орта олур», «Шын олур» деп сөстөрни черле ажыглавас. Класка аалчы болуп кичээл үезинде башкы, ада-ие кирип келзе, туруп езу-лаар, а олуржуп турган болза, үнерге база туруп езулаар кыл-дыр өөрөдир.

3. Кичээлге канчаар алды-нары база башкының чугаалап бээринде болур. Өөреникчилер аразында шимченгирлери-даа, перүктери-даа бар боор. Ынчан-гаш уругларның бажыңга болгаш школага бодун канчаар алдына-рын чүгле башкы эвес, а ада-ие база чагыыр. Парта артында орарын, дурт-сынының дуга-йында чугааны кичээл санында чугаалаар. Эш-өөрүңге камныг, хүндүлээчел кылдыр кижизидери чугула.

4. Кыдырааш-биле ажыл үезинде бир дугаарында кыды-раашты шыгжаарын сагындырар, олар аңгы папкага турар. Ном иштинге чыдар болза, номнуң хырбалап, даараан чери үрелип, адырлы бээр. Кыдыраашты төндүр бижири, ора соп бол-

бас. Кыдыраашты бажыңга-даа, класска-даа арыг хол-биле тудар-ын сагындырар.

5. Чурумга кижизидери дээр-ге, школань эргинин өөреникчи кижиниң артап кирген хүнүнден эгелээр. Школага кирген бир дугаар хүнүнде өөреникчинин-даа, ада-иениң-даа корум-чурум дугайында көргөн, билген чүвези бодаалыгга уттундурбас бооп ар-тып калыр. Шаа оон-на оларның школага хамаарылгазы хевир-леттинер деп Арья Араптановна башкывыстың демдеглээни улуг рольдуг болгаш шын. Ынчангаш школа, башкылар коллективи уругларны хүлээп тура, чаңгыс аай сургаалды кылырлар.

Бажыңга ада-иези-биле, чоок улустары-биле хостуг чугаала-жып, сула өскөн уруглар баш-тайгы хүннерде, бажыңда дег, хостуг алдынар болур. Ындыг уруглар чок-ла болза хая көрнүр, чок-ла болза анаа орган эжинге шаптыктаар, чок-ла болза өске чүве кылып олурар, кичээлге чок болур. Бо дээрге чурум үрээри эвес, школачының сагыза чогуур дүрүмнөри канчаар күүсөдирин билбеди-дир деп демдеглээни кончуг шын. А бис, ада-ие хүннүң-не үезинде сагындырып турар болзувусса, ынчан эки түңнелди бээр. Кичээл үезинде харыы бээрде, ажилдаарда «мен, мен» деп алгырбас, ол өске эжин хүндүлөвези, кичээлге чүгле менде турзун дээни ол.

Класка шимээн үнүп келзе, «ыржымның минутазын чарлап-тар мен» деп башкы бижээр. Узуну 30 см, дооразы 13 см дилиндекте «Ыржым минутазы» деп азып каан. Ол бир минута иштинде кылып орган ажылыңны ара каапкаш, дыңнаалаар. Ба-чым ажыл үезинде ону кылбас. Чоорту башкы ону чедип алып. Класстан үнерде, классче ки-рерде иткилешпейн, хол-будун карбаңдап, ыңай-бээр кылаш-тап турбайн, дорт баскаш-ла,

олудун ээлээр деп өөрөдирин чагып турар.

Оон өске, эт-сепке камныг болурунга өөрөдир, улуг-даа, би-чин-даа кижилер бот-боттарынга эвилең-ээлдек, аажы-чаңы ки-жизиг болур ужурлуг, мендиле-жип, байырлажып билер. Улуг улустар-биле чугаалажырда, «сен» деп сөстү ажыглавас, кижиг бүрүзүңге хамааржыр ча-раш сөстөрни ажыглаары албан кылдыр чедип алып болза эки. Өөреникчинин хүн чурумун шын тургузуп, ону сагып билиринге чаңчыктырар. Хүн чурумун сагып билбезинин үржүүндан чурум үрекчилери үнер. Мында ол ай-тырыгже кол кичээлгеи ада-ие салыр болза эки.

Үениң негелдезинде өөре-никчи кижиниң билип алгы дег өөрөдиге хамаарышкан чүүлдери-ле хөй болганындан чамдык ада-иелер башкының негелдезин тоомчага албас азы ол бүгү чүве уругларга чугула херек деп чүвени ам-даа билбейн турары шын эвес.

Ынчангаш бистиң келир үевис дээр-ге-ле ажы-төл-ле болгай, бо үеде уругларывыстың кижизидилгезинче, өөрөдигезинче улуг кичээлгеи эге класстан бы-жыктырары албан. Билиглерниң үнер дөзү эге школада деп чүүлге улуу-биле катчып, ону шын деп билер болза эки. Улуг башкывыс Арья Араптановнаның суртаалы шуптувуска чедимчелиг болур боор деп бодаар-дыр мен.

Бистиң школаның ди-ректору Мира Делгер-оолов-на Наксылдың, кижизидилге талазы-биле харыылап турар директорнуң оралакчызы Буян Олгович Монгуштуң база хөй арга-дуржулгалыг социал педагог Долзат Аракчаевна Ондарның удуртулгазы-биле школавыс-та чурум болгаш кижизидилге талазы-биле ажилдар чогуур деңнелде чоруп турар. Декабрь 1-де 2 «м» класстың удуртукчу башкызы Алена Валентиновна Сарыгларның мезү-шынар тема-зынга төгөрик столду эрттиргени солун болгаш ажыктыг болган.

Ольга САРЫГЛАР,
эге класс башкызы.

очуннар аравыста

ЭРЕС-КЕЖЭЭ БОЛУРГА, УЗУН НАЗЫЛААР

16 чылдың декабрь 15-н назылыг кырган ава-ннеевна Монгуш (чу-194) харлаар. Ол 1922-ың декабрь 15-те Сүт-оужуунуң Бора-Тайга-нга төрүттүнген. Ол-аза-ла өске өөрү-биле-и, бичии назынындан-а мал-маган соондан-п, өзүп келген.

Ол 1942 чылда Чар-Бойлуккайевиц Мон-өг-бүлө туткан соонда,-тага янзы-бүрү ажил-п эгелээн. Оон кол-гозтуң мал-маганын-гелээш, чоорту «Ал-ыр» совхозтуң Ак-Даш-ың Шат хойжу брига-дөрүүр хойну хүлээп-МанчүректинҮстүү-кыштаг тудуп алгаш,-де – январь, февраль-ойну оолдадып турган.-баар орук кадыр-берт-ан, мал чемин хем иш-и-биле дергилеп ап тур-чалза-даа кыштагның-р чери ыжык, мал чу-

давас, төлү онча-менди-камгалаттынып турган.-Хой оолдаашкынының-түлүктээшкин үезинде-уйгу-чыдын чок ажил-даар. Олар 100 төрүүр-хойдан-на 98-тен 104-чедир хураганнарны-доруктуруп ап кел-геш, шаңнал-макталга-төлептиг бооп ажил-дап турганнар. Каш-удаа «Социалистик-чарыштын тилекчизи»-хөрек демдектеринин-база шынзылгаларның-эдилекчилери бооп кел-геннер.

Келир чылдың кы-жынынга мал чеди си-генни база-ла ол де-вискээрден белеткел-алырлар. Чайлаглаар-чери – МанчүректинҮлуг-Кургар-Адыр деп-кончуг делгем чай-лаа. Монгуштар хөй-чылдарның иштинде-малчыннааш, совхо-зунга та чеже хураган-

нарны өстүрүп берген чүве, ону санап түңнээри берге.

Көк Эннеевна үш оолду, үш кысты кижизидип өстүрген. Уруглары шупту янзы-бүрү эртем-билиглерни чедип ал-гылаан, олар амгы үеде база-ла хүндүлүг дыштанылгада. Улуг уруу Лина Чартак-Хуна-евна авазы-биле чаңгыс хүн – декабрь 15-те төрүттүнген, 73 харлаар. Ол фармацевт эртемни чедип алгаш, Суг-Аксы, Алдан-Маадырга апте-ка эргелекчилеп ажилдаан, а сөөлгү 1977-2006 чылдарда Шагаан-Арыг хоорайның ап-теказынга ажилдааш, 2007 чылда хүндүлүг дыштанылгаже-үнгөн, күш-ажылдың хоочуну, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш»-медалдың эдилекчизи.

Монгуштарның өг-бүлөзи Ада-чурттуң Улуг дайынының-үезинде шеригге дузаламчы-кылдыр, чон-биле бир дөмөй, эвээш эвес мал-маганын үзүп-берип, чылыг хол-хаптарын-даарааш чоруткан. Көк Эн-неевна «1941-1945 чылдарның

Ада-чурттуң Улуг дайынының-Тиилелгезиниң 60 чыл ою» деп-РФ Президентизиниң юбилейлиг-медалы-биле, шаа-ла ындыг ме-даль-биле Улуг Тиилелгениң 65-чыл болган оюн таварыштыр база-шаңнаткан, ол ышкаш «Иениң ал-дары» орденниң, «Күш-ажылдың-хоочуну» медальдың эдилекчизи.

«Узун назыныңарның чажы-ды чүде ирги?» деп айтырыгга-хүндүлүг кырганывыс мынчаар-харыылаар: бирээде, кижиг кезээ-болур болгаш үргүлчү-ле шимчеп-ажылдаар-ла болза эки, ийиде,-тыва аыш-чем: далган, тарааны-чиир, тарак, хойтпакты хөйүн-ижер, а кезээки үеде хөй чем чи-везин сүмелеп чугаалаар болду.

94 харлыг өгбевистиң-кулааның дыжызы кончуг,-карааның көөрү эки, хөөрөп, кат-тырып чугааланыр, үрде болган-эрткен-барган бүгү-ле чүүлдерни-шуптузун сактып чугаалаары-чарт.

Ынчангаш бо айда хар хар-лап турар иешкилерге байыр-чедирбишаан, эки кадыкшылды,-ам-даа хөй чылдар чурттаарын-иөрээп, күзээр-дир мен.

Макар ДОНГАК,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

• Мөөрей, акция

АРГА-ШИНЭЭВИС БАР-ДЫР, ЭРЗИНЧИЛЕР

Кандыг-бир чылдагаан-биле (аар кемдээшкинден, аар аарыгдан, балыглаашкындан, төрүмелинден...) ажил-агый кылып шыдаар арга-шинээн чидирген инвалид кижилер күрүнениң хайгааралында. Оларга боттук дуза чедирери-биле аңгы-аңгы хемчеглерни чер-черлерде организастан эрттирип турар.

Эрзин кожунун Кыргыз Сорукту аттыг Культура бажынынга Бүгү-делегейниң инвалидтер хунунге тураскааткан сумулар аразында «Мээң хей националдыг чуртум» деп мөөрейни база Москвага уругларның онкология эмнелгезинге август айда кезишкен эрткен төрүмелинден бичи инвалид Кежик Дулбаага дуза чедирери-биле «Ачы-буяндан хайырла!» деп авырал чедирериниң акциязын кожунунун Өг-бүлөгө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвү, культура эргелели, ажаалда-тежээлде килдизи организастан эрттирген.

«Мээң хей националдыг чуртум» деп мөөрейге кожунунун 6 сумузуңуң 5-и киришкен. Кожуун чагыргазының культура эргелелиниң даргазы Анаймаа Сат чыылганнарга байыр чедирип мөөрейни аяктытты.

Мөөрейниң негелдези езугаар суму бүрүзүндөн харык-шинээ кызыгаарлаттынган кижилерниң командалары боттарының күзели-биле кайы-бир нацияны шилип алгаш, оларның культуразын сценага көргүзөр.

Мөөрейниң башкарыкчылары командаларны сцена кырында үнүп кээрин чарлаптарга, бир дугаарында орус чонну төлээлээн Эрзин сумузуңуң «Тос карак» командасы үнүп кээрге, көрүкчүлөр улуг сонургал-биле адыш часкап уткуп алдылар. Улаштыр индий нацияны Сарыг-Булуң сумуңуң «Бадма» командасы, узбек нацияны Бай-Даг сумузуңуң «Хем белдири», тыва нацияны Мөрен сумузуңуң «Хайыракан» командасы база моол чонну Нарын сумузуңуң «Откун Тенгер» командалары онза чараш хептери-биле үнүп кээрге, көрүкчүлөрнү сонургалы улам күштелди.

Кадыының байдалы кызыгаарлаттынган-даа болза, команда бүрүзүңүң киржикчилериниң мөөрейге кончуг эки белеткенгени, оларның көргүскен оюноглаазындан илдең болду. Мөөрейниң киржикчилериниң хей-аадын көдүрүп, көрүкчүлөр «Эр хейлер!» деп, кыйгы салышаан, адыш часкап пат-ла болдулар. Ылангыя «Бадма» команданың киржикчилери индий чоннуң национал культуразын, уран талантызын, национал идик-хевин дыка-ла чараш ойнап күөсеттилер. Сцена кырынга «дириг» чаан мунган кижилер безин халдып турду. Ынчангаш олар жүриниң түңнээни-биле мөөрейниң тиелекчизи болуп, бирги шаңналга төлөптүг болдулар. Ийги черни Эрзин сумузуңуң «Тос карак» командасынга, үшкүзүн Бай-Даг сумузуңуң

«Хем белдири» командасынга тывыскан. «Эң дээр таныштырылга» деп шаңналга «Хайыракан» команданың киржикчизи Көк Бадарчы шылгараан. «Улусчу чогадыкчы чорук» деп шаңналга «Откун Тенгер» болгаш «Национал аш-чем» деп шаңналга «Тос карак» командалары тускай шаңналдарга төлөптүг болганнар.

Тиелекчилерге Дипломнар болгаш акша шаңналдарын тывыскан. Бай-Даг, Эрзин, Сарыг-Булуң сумуларның инвалидтер чөвүлелдериниң даргалары У.С. Лойгу, И.С. Дажинмай, Т.Н. Баадыр олар командаларын удуртпушаан боттарының идепкейлиг киришкенин демдеглээр апаар. Кадыының байдалы-биле арга-шинээ кызыгаарлаттынган кижилер кадык кижилер-биле бир деңге бурунгаар көрүштүг, ажил-агыйның кандыг-даа адырында ажилдап, чону, чурту дээш боттарының үлүг-хуузуң кирип чоруур төлөптүглер дээрзин утпаалыңар. Оларга кадыкшылды, омакшылды, хей-аады бедик, тура-соруктуг болурун күзеп каалыңар.

«Ачы-буяндан хайырла!» деп ачы-дуза акциязын кожунун чагыргазының ажаалда-тежээлде килдизиниң эргелекчизи Аяна Кылыгыдай аяктытты. Хей уругларлыг, амыдыралы чедимчелиг звес Чаяна Белчир биле Радамир Дульбааның өг-бүлезинде 4 уругларының эң улугу 10 харлыг, төрүмелинден инвалид Кежик Дульбаа Москвага уругларның онкология эмнелгезинде кезишкен алганының соонда, эмнээшкин эртип турар. Бичи Кежикке звээш звес акша хереглеттинип турар. Өг-бүлөгө энэрел сеткилдиг чону болгаш албан организациялары дузалаптар боор деп идегел-биле бо акцияны организастан.

Акцияга албан организациялар-даа, көрүкчүлөр-даа Кежик Дульбааның кадыкшылды экижи бээрин күзеп, үлүг-хуузуң кирип турдулар. Кыска үе дургузунда 29300 рубль чыгынган. 18300 рубльди ол-ла дораан Радамир Дульбаага хүлээди берди. Сертификатта айткан 11 муң рубльди дарый чыгаш, ол өг-бүлөгө кожунун чагыргазының ажаалда-тежээлде килдизи чедирип бээр. Кандыг-даа нарын айтырылганы чон демнежи тургаш, шийтирлеп болур дээрзин бо акция көргүстү.

Болдунмас хире чүвени болдуруптар, кылдынмас хире чүвени кылыптар арга-шинээвис бар-дыр, эрзинчилер, чүгле демниг ажилдаалыңар!

Халарбаа КАРА-ООЛ.

Эрзин кожун.

Чурукта: Индий нацияны күөсеткен «Бадма» команданың киржикчилери.

• Сарыг-шажын эргелелинде

Чоокта чаа XIV Далай-Лама Моолга кээп, сарыг шажын делегейинде бир төөгүлүг болушкун X Богда-Кегээни тодарадыр езулалды эрттирген. Аңаа Тыва Республиканың Камбы-ламазы Лопсан ЧАМЗЫ баштаан шажын ажилдакчылары киришкеш келген. Ынчангаш бистиң корреспондентивистиң Камбы-лама-биле чугаазын парладывыс.

— Кончуг солун болгаш сарыг шажынның төөгүзүңе улуг уjur-дузалыг болушкунга киришкеш келген улус-тур силер, башкы. Бистиң номчукчларывыска сонургадып көрүңерем.

— Ийе, болушкун бодунуң уjur-дузаның аайы-биле кончуг улуг. Далай-Лама делегейде буддистерниң баштыңы болур болза, а Богда-Кегээн дээрге Моолда болгаш Россияда чурттап турар чүдүкчүлөрнү шажын талазы-биле баштыңы болур.

— Богда-Кегээн дугайында улам ханы чугаалап берип көрүңерем, башкы. Бодунуң чүдүүр кижилер мен деп санап чоруур мен, ынчалза-даа оң дугайында билбес-тир мен.

— Шаанда Тибетке хуурактарның философ башкызы чай кадында мынча деп баштактанган чүве-дир: «Мен-даа назылап кырый бердим. Дуу назынымда каяа төрүттүңер чоор?» Моолдан хуурак дораан тура халааш, хаваан черге үстүрүп мөгейгеш: «Мээң чуртумга төрүттүңүп көрүңер, башкы». Оон элээн чылдар эрткенде, 1635 чылда төрүттүңен Ундур-Кегээн Дзанабадзарны I Богда-Кегээн ол-дур дээрзин V Далай-Лама тодараткан.

— Ол-ла олчаан Богда-Кегээннер

шупту Моолга төрүттүңеннер бе?

— Чок. Ынчангаш моолдар IX Богда-Кегээнден: «Дараазында Моолга төрүттүңүп көрүңер» — деп дилээн турган. Оларның дилээ-биле 2010 чылда Моолдун хамаатны эргени алгаш, аңаа мөчээн.

— Мындыг улуг болушкунуңу чүге радио-телевидение, делегейниң МИЧ-лери чарлавайн турар чоор?

— Чүге дээрге бо езулал-даа, аңаа белеткел-даа чажыт байдалга эрткен. Езулалды чажыт байдалга эрттирери Богда-Кегээниң айыыл чок чоруун хандыраарыга дузалыг. Огун Богда-Кегээн кылдыр чарладыксаан ада-иелер дыка хей. Ынчангаш шагдан тура туруп келген чанчыл езугаар ону дүжүлгеге олуртурунга чедир чажыт байдалга тутар.

Ийде, Кыдаттың негелдези езугаар Далай-Ламаны чүгле Россияга звес, а Моолче кириери база нарын. Ынчалза-даа бо үелерниң дургузунда ол Моолга элээн хей черлерге ужуражылгаларны кылды.

— Эртемденнер, студентилер-биле ужурашканын бижип турар чорду. Силер база аңаа киржип-ле турдуңар ыйнаан?

— Ийе, шажын удурткучулары дыка хей болган. Шупту лекцияларга олуруп турдувус. Узун назылаарының номун номчуп турду. А Далай-Лама-биле ужуражылгаже чүгле камбы-ламаларны кириген. (Видеобижидилгени көргүстү-автор). Тыва чонун мурнундан Далай-Лама башкыга кадакты сунар аас-кежиктиг болдум.

— Бо бижидилгеде кижилер бүрүзү аңгы

БОГДА-КЕГЭЭННИ ТОДАРАТКАН

(Интервью)

ширээлиг ышкыжыл. Чаражын. Тывалар байыр-дойга база мындыг хевирлиг ширээлерлиг турган болза деп бодаар-дыр мен.

— Ада-өгбевис чаңчылы-дыр. Чүге ындыг хевирлиг эрттирип болбас деп? Кол-ла чүве — эгелеп каары. А бир звес таарымчалыг болур болза, чон эдере бээр.

— Тываже чугаавыс эгли берген соонда, республикавыстың дугайында айтырыг болур бе?

— Ийе. Салыңар.

— Бай-Тайгага улуг хар чагган. Чон «Бай-Тайга килеңнээн» деп турар. Ол ын бе?

— Чок. Бирээде, ону дагырынга шупту дүрүм негелделерни чогуур кылдыр сагып турар. Ийде, чай чаъстыг, оът-сиген эки үнген болганда, кыш улуг харлыг болур дээрзин черле ожаап билип алыры чугула. А бо чайын оът-сиген элбек болган болгай. Үште, шажын философиязын езулуг ханы өөренип чоруур кижилер кажан-даа чүгле бодун буруудадыр.

Чамдык улуста ындыг чараш звес аажы бар. Кезээде бир-ле кижини буруудаткан чоруур. Чижээ, бир кижилер өөрү хона тыртыпкеш, төрелинге акша берипкеш: «Холу кара кижиге акша бериптим» — деп хомудай бергилээр. Акшаны эгитпес болза азы аңаа хары кылдыр бодунуң шаа-биле бир-ле буянның чүдү кылбас болза, хомуданчыг болбайн аан. Ынчалза-даа буян кылыпкеш, хомудаар болза, кижиге кежик келбес, кээр-даа болза, ол эскербес.

— Ам база бир «дидир-дидир» чугаа-

дан айтырыг. Бо чылын туруп көрбө соок кыш болур дээрзи шын бе?

— Чурагайлар езугаар Сарбашкы чылы дошкун кадыг чыл деп турар. Дагаа чылы база эки звес чыл болур. Ийызы-даа кадыг чылдар-дыр. Ынчалза-даа туруп көрбээн берге соок болур дээр чурагайларда айтпаан. База бир нары чүүл, бо чылын артык ай тытып турар. Ынчангаш шагаа азы ай календары-биле чаа чыл ийи айның 27-де дүжер. Бо Мо кирип чораш, ол черниң лама чурагай башкыларының санап каан медээлер көөр бодадым. Ам-даа санап доостар болду. Бисте база ындыг. Ынчалза-даа удавас чылдың онзагай талаларын санап каан медделелдер көстүп кээр.

— Чон сарбашкын чүнү чиир болур ол чылын ындыг чемниң дүжүдү бын, хей кылдыр белеткеп алырыңар магадылалдары бар болур дээр. А дагаа тараа чиир болганда, келир чылы тараа элбек үнер бе?

— Чурагай санаары дыка нарын. Сылдыстарның туружундан ону санаар. Оон чылдың кандыг болуру тодараткан.

— Ол эскериглер бадыткатынма турары ол бе?

— Чонун эскериглери дыка мерген. Ында база уjur-ла бар.

Ынчангаш барыын календарь езула Чаа чыл уткуштур тыва чонга байырыг чедирип, кандыг-даа бергелерге турар өг-бүлезинге эл-найыралдыг, ал бодуң дык, ажи-төлү омак болурун күзедим.

Айлан ДАРЖАА чугаалашкан

ШЫН

• Кыштаглаашкы хуннун айтыр

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ БЫЖЫГЛААН

ТР-ниң Чазааның кабрь 5-те № 444-райты кыны-биле Бай-Та кожунун девискээр улуг хар чагган соонда густунган онза байдал уржуктарын чайладыр лазы-биле хемчеглерни чорудары-биле Кара-сумузуңуң малчыннар лагарын республика яамы, ведомстволары быжыглаан.

Бердинген даңзы езугаа Күрүнениң «Убса-Нур ыйгыжы» биосферлиг камгалал албан черинге (чөпшээреш биле) Кара-Хөлдүн Хөл-Б деп черде 11 малчын турла Дириг амытаннар объектиге болгаш сугнуң биологтуг кувырын камгалаарының талы биле күрүне комитединге Де Хөл деп черде 14 кышта Ажил-чорудулганың чамдыг вирлерин лицензиялаар бол хайгаараар талазы-биле алб Тапсы деп черде 5 кода Көдээ ажил-агый болгаш ачем яамызынга Алды, Ор Устүү Шивилиглерде 22 ко ны, Арга-арыг ажил-агый бойдус курлавырларының гаш экологияның күрүне ктединге (Барыын-Хемчик болгаш Бай-Тайганың арга-ажыл-агыйларынга) Даш Хөлде 15 малчын турлаг Хамааты камгалал болгаш байдалдар талазы-биле алб Арга-Баары деп черде 21 ко ны, Ветеринарлыг хайгаалбанынга Борлуг-Хову б Ховужук деп черлерде 5 кыш ны быжыглаан.

Даш-оол МОНП

• Байырлыг езулал

АДА-ЧУРТ МААДЫРЛАРЫНГА МӨГЕЙИГ

Кыштың баштайгы айының 9-туң хүнүндө хүндүскүнүң 12 шакта республика найысылалының Тиилелге шөлүңгө онзагай байырлал болган. Ол дээрже Россияның Ада-чурт Маадырларының хүнүнүн байырлалы-дыр. Ол хүнү 2007 чылда РФ-тиң Күрүнө Думазы «Ада-чурттуң Маадырларының хүнү» деп доктааткан.

Кызылдың Тиилелге шөлүңгө болган митингини Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Аяс Кудан-оол ажыдып, аңаа келген эрге-хоойлу органнарының,

Кызылдың Тиилелге шөлүндө чечектер салыышкынының үезинде.

суд приставтарының, национал гвардияның, Президентиниң кадет училищезиниң, республиканың кадеттериниң школа-интернадының болгаш аныктар шимчээшкениниң оолдар, кыстарына байырын чедирген.

Ол хүн даштын агаарның соогу 20 градус ажып-даа турган болза, митингге киришкендер шериг езу-биле чыскаалып алгаш, Ада-чурт камгалакчыларының мөңгө оду хып турар тураскаалының баарына гирляндарны, дириг чечектерни салгаш, мөгейигни кылганнар.

Россияның Ада-чурт Маадырларының хүнүн демдег-лээриниң байырлалы 1769 чылда Екатерина II императрицаның чагыргазының үезинде тывылган. Ол ынчан бурганчаан, ыдыктыг Георгий Победоноцтун орденин тургускан.

Ол орден-биле Россия империязының дайын-чаага эңне шылгараан Маадырларны шаңнап-мактап турган. Орден 4 чадалыг. Ооң эңне улуу I чада. Ол орденниң шупту 4 чадазының эдилекчилери бүгү делегейге чүгүл 4 кижиге турган. Оларның аразында орус полководчулар М.И. Кутузов биле М.Б. Барклай-де-Толли.

Ооң соонда ол дээди шаңналды Совет Эвилелиниң Маадырларының, Россия Федерациязының Маадырларының «Алдын сылдыстары» солаан. Ол бедик шаңналдарга бистиң чаңгыс чер-чурттууларыбыс Хомушкун Намгаевич Чүргүй-оол, Түлүш Балданович Кечил-оол болгаш Россияның Маадырына армия генералы, Россия Федерациязының Камгалакчыларының удуртукчузу Сергей Күжүгетович Шойгу төлөптиг болганнар.

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

• Сактыышкын

ХООЧУННАРНЫ ХҮНДҮЛЕҢЕР

Тес-Хем кожуунунун чонну ажылга хаара тудар талазы-биле ажыл чорудар албан чериниң тургустунганындан бээр 25 чыл оюнга хамаарыштыр, аңаа ажылдап турган үлөримден чамдык сактыышкыннарым бижикседим.

Мен 1991 чылдан тура 2002 чылга чедир Тес-Хем кожуунунун чонну ажылга хаара тудар төвүңгө ажылдаан мен. Кандыг-даа ажылдың чедишкенини, ылаңгыя хей кижиниң ажыл-агыйын шын углап, башкалары удуртукчудан кончуг хамааржыр. Ындыг удуртукчуларның бирээзи Чаагай-оол Серенович Монгуш. Ол хей чылдар иштинде чонну ажылга хаара тудар департаментиниң ажыл-агыйын удуртуп, шыырак кадрларны шилип, оларны ажылга өөредир дээш, кончуг улуг ажылдарны кылган. Ол боду кончуг чазык-чаагай, дузааргак, баштак аажы-чаңгыс кижиге. Ажылдакчылары корум-чурум үрөп алырга, кылган частырын билиндир сургап, эдип, чазал алыр дээш, бүгү аргаларны ажылгаар удуртукчу чүве.

База бир үлөгерлиг удуртукчуларның бирээзинге Урана Алдын-ооловна Кюрю хамааржыр. Топтук томаанныг, угаанныг болганындан даргаларның эң харысалгалыг черлерге кылыр илеткелдерин белеткээр турган. Бистиң албан чериниң ажыл-агый эргелекчизи Сарыг Енданович солун кижилерниң бирээзи. Хөглүг, баштак аажы-чаңгыс, ажылынга бердинген, улуска дузааргаа аажок, ынчангаш каяа-даа мактаксаар мен.

База бир Мама Чола деп хүндүлүг шолу аттың эдилекчизи, ажылдакчыларның угбазы болур Ирина Шекпер-ооловнаны демдеглекседим. Ол кады ажылдап чоруур өөрүнүн амыдырал-чуртталгазынга чоок, ажыл-агыйга харысалгалыг, удуртукчу шынарын көргүскенинден Республиканың херээжен чонунун даргазынга чедир ажылдаан.

Оон аңгыда яамы, департамент, агентство-даа турган үлөрдө ажылынга бердинген өске-даа ажылдакчылар Людмила Тадый-ооловна, Светлана Кара-ооловна, Раиса Кадыг-ооловна, Людмила Дарымаевна, Павел Тоорукпаевич, А. Буурулдай, Ю. Кыргыс, Н.Плотникова, К. Артык-кыс, В.Попуу, чолаачылар Сергей Никифоров, Сергей Хертек дээш оон-даа өскелерни чоргаарал-биле адаар-дыр мен.

Ынчангаш 21-ги чүс чылдың аныак ажылдакчыларына чагыг сүмө: эптиг, найыралдыг чоруңар, даанган ажылыңарны үезинде, шынарлыг кылдыр кылыр дээш кызып ажылдаңар. Бойдустуң хоойлузун езугаар кандыг-даа кижиге кырып назылыг, ынчангаш кырып назыдаан хоочуннарны хүндүлөп, олардан арга-дуржулганы ап, үлөгерчижекте өөренип ап чоруңар!

Бай-Белек ИРГИТ.

• Спорт

ХААКЧЫЛАР ЧАРЫШКАШ...

Чоокта, чаа Шагаан-Арыг хоорайга республиканың арга-арыг ажылдакчыларының аразына хаак маргылдаазы болуп эрткен. Аңаа Барыын-Хемчик биле Тожудан аңгыда, шупту кожуннар киришкен.

Бир дугаарында 1 км хемчээлге 15 хеэжен хаакчылар классиктиг хевирге рышкан. Тываның Арга-арыг күркөмунуң л специализи Чойгана Ондар баштайгы трлерден-не мурнунче үнүп, 9 минута 40 кунда иштинде кымга-даа четтирбейн хааш, тиилекчи болган. Ийиги, үшкү черлерни за-ла Арга-арыг күркөмунуң ажылдакчыры Айлана Кара-Монгуш биле Светлана

Штыховская ээлээн.

Эр хаакчылар 2 км. хемчээлге база-ла классиктиг хевирге чарышкан соонда, тиилекчилер илерээн. Маргылдаага киришкен 22 хаакчыдан «Арга-арыгның авиакамгалалы» күрүнениң автономнуг албан чериниң Шагаан-Арыгга авиасалбырының хайгааракчы уждукчузу Алексей Спирин 11 мин. 36 сек. үени көргүскеш, бирги черни алган. Ийиги черни тиилекчинин ачазы Сергей Спирин (Шагаан-Арыг) ээлээн, ол оглунга 6 секундда ойнаткан. Үшкү черге Чыраа-Бажындан Артыш Ховалыг төлөптиг болган, ооң үези — 12 мин. 46 секунда.

Ийи эр, бир кыс хаакчыдан тургустунган

командалар аразына эстафета база болган. Уруглар 1 км., оолдар 2 км. маңнаар бо солун маргылдаага Тываның Арга-арыг күркөмунуң командазы (Чойгана Ондар, Шораан Кара-Сал, Ким Сарыг-Хаа) бирги черни бүзүрелдин-биле чаалап алган. Шагаан-Арыгның арга-арыг ажыл-агыйының директору Владимир Казаков финишке чедир 5 метр артканда удурланыкчызын ажып эрткеш, командазын ийиги черге чедирген. Үшкү черни Балгазынның командазы ээлээн.

Тываның Арга-арыг күркөмунуң даргазы А.Т. Бараан тиилекчилерге болгаш шаңналдыг чер алганнарга байыр чедирип, дипломнарны, медальдарны, өртектиг белектерни тывыскан.

Олег САЯТЫ,
маргылдааның кол судьязы.

Шагаан-Арыгга болган маргылдаа.

Тес-Хем кожуунун девискээринче кирип кээрге-ле, Таңды-Уула тайга эдээнде ыжык черде, көктүг-шыктыг, арга-эзим иштинде бичии сууржугашта ажилгыр-кежээ, идепкейжи, анаа черле орбас, бир-ле чүве чогааткан, кылбас-тутпазы чок кырган-авалар чурттап турар.

Олар Куран деп бичии сууржугажынын адын чүгле кожуунунда эвес, бүгү республикада алдаржыткан «Куранның энелери»-дир. «Куранның энелериниң» кежигүннери Эрзин, Тес-Хем кожууннарда ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларында ажилдап чораан күш-ажылдың хоочуннары.

Куран суурга чылдың-на бир-ле онзагай кожуун, харын-даа республика чергелиг хемчеглер эрттирери чаңыл болган. Эрткен чылын республика чергелиг «Шай байырлалын» бедик деңгелге эрттиргенер. Аңаа бүгү республикадан идепкейжи херээжен чон кээп киришкен. Чаа чыл,

• Тес-Хем кожуунда

КУРАННЫҢ ОНЗАГАЙ ЭНЕЛЕРИ

Шагаа, Март 8 дээн ышкаш улуг байырлалдарны боттарыны-биле бир тускай, онзагай эрттирер чаңылдыг. Боттарының күжү-биле тудуп алган клувунга хамык чонну, аныяктарны, аарыг-аржык улусту чалап алгаш, аыштыг-чемниг, тускай сценарийлиг байырлалдарны доктаамал эрттирер турарлар. Байырлалдарның утка-шынары кижиниң сагыш-сеткилин, угаан-бодалын байыдып, өөрүшкү-маңайлыг болур кылдыр организаастап турар.

Бо удаада Иелер хүнүн база онзагай байырлааннар. Аңаа суурнуң аныяктары биле кырган-авалар клубка чыгып алгаш, кадыкшылдың болгаш чараштанырының кежээзин организаастап эрттиргенер. Аныяктар кырган-аваларга арын-баш чараштап, эдип, каастаар мастер-класстар

эрттиргенер. Парикмахер Уяна Учунак херээжен кижиниң арын-шырайының хевиринге бажын канчаар таарыштыр эдип алырын айтып берип, кырган-аваларның баштарын будуп, дыдырартып, чараштап берген. А Долума Оюн арын кезин ажаарын, үстүг азы кургаг арынга, дырыштактарга кандыг маска кылырын көргүспүшкөөн, айтып берген. Ол ышкаш крочок-биле бажың каасталгаларын, шывыгларны, чадыгларны угулзалай аргыырының мастер-класын база эрттирген.

Арбан даргазы, Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, бот-тывынгыр композитор, чогаадкыч салым-чаяанныг Алдын-кыс Комбу сценага бодун канчаар алдынарын өөреткен.

Куранның база бир идепкей өөредилге адырының хоочуну Ою Аракчаа хоочун эштеринге организааторларын шын ажилдадырынга төмөргөжилгелерин кылдырып өөреткен.

Иелер бажыңнарындан эккепкенгай аыш-чемин чивишаан, шайлап херээжен кижиниң чаражы чүтте арын-райында, кеткен идик-хевинде эвес иштиги делегейиниң делгеминде, он чаражында дээн чижектег өөредилге гааны чорутканнар.

Дараазында, бир ай болгаш, тыва даараарын, дошка баглаарын өөр болганнар. Өөредилгени Самагалды төп библиотека ажилдакчызы, ус-ш даараныр хоочун Людмила Дамба чалап алгаш, эрттирер деп планнаганнар.

Шупту иелер арын-шырайын эдип, баштарын будуткаш, дыдырарт аян-шинчи кирип, сеткили ханган чанганнар.

Алдынай С

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

• Чагыдылга-2017

БОДАЛДАРЫМ СОЛЧУР ХООЧУН ӨҢНҮҮМ

Кижилерниң амыдырал-чуртталгазынга ыяап-ла херек, эргежок чугула чүүлдер бар боор: чурттаар оран-сава, аыш-чем, ажил-иш, таарым-чалыг байдалдар дээш оон-даа өске.

Ниитизи-биле эвес, чүгле кижилерге хамаарыштыр алыр болза, машина, дача, акша дээш оон-даа өске херек чүүлдер тургулаар. Чижээ, мээң өг-бүлөмде дижик. Эң-не чугула чүүлдеривистиң бирээзи – тыва парлалга, тыва солуннар. Кижилер бир-ийи хонук амдангыч кемнерни чивейн барып болгай-ла, а чаа солун, медээлер чок болза, шуут чем чивээни-биле демей апаар.

Чамдык улус дыка үр солун деп чүве көрбээн мен дээр. Бир катап хөлчөк ат-алдарлыг специалист уругун: «Ону номчуур шуут чай чок, чалгаараар-даа мен» – дээни

мени кайгаткан. Чеже-даа ажылы чай чок болза, ажилдакчы кижилер, солун-сеткүүл номчуvas дээрге багай-дыр. Ындыг-даа болза, совет

үениң кижилери, пенсионерлер, колдуу дөгере номчуттунуп турар боор чорду. 30-40 чыл бурунгаар суурнуң чурттакчы чону 2-3 аңгы чагыдылгалыг турган. «Шын» солун неделяда 6 катап келир. Чоннуң өскээр чардыгары эвээш, ажил-агый хөй-даа болза, солун-сеткүүлдү номчуп четтигип турганнар. Кижилер бүрүзү номчуттунуп турган болгаш, чаа медээлерни хүн бүрүде билер боор, бот-боттары аразында сайгаржып, маргыжып-даа оранлар чүве.

Амы-хууда бодум аныяамдан бээр ишти-хөңнүм үндүр сөглөп, сүмележи, харылзажып келген хоочун өңнүм «Шын» солуну ам база чагыдып алдым. Өскелерни база чагыдып номчурунче кыйгырып тур мен! Эң ылаңгыя ажилда хаара туттунмаан ажы-төлүн азырап олурар аныяктар, улгады берген кырган-авалар уругдарыңарга үлегер чижек болуп, солундан чагыдып номчуп турарыңарны күзээр кырган-авадыр мен.

Нина СЕРЕНОТ,
РФ-тиң Журналистер
эвилелиниң кежигүнү.

ТААЛЫҢНАП АЛЫР ЧОРААН

Бичей Монгушовна МАНГЫР, Тожу кожуунга 50 чыл чурттаан өөредилге, партия болгаш совет ажылының хоочуну:

— Минтип келиримге-ле, аалывыска «Шын» солун доктаамал кээр чораан. Ачам Дугар-оол Монгуш ону кончуг шеввергин кылдыр көктөп алган, көжерде, суг өтпес таалыңыңа хумагалыг суп алыр чораан. Ам боданып олурарымга, бөдүүн малчын кижилер хирезинде номчуттунарынга дыка ынак, бот-медерели бедик турган-дыр. Ынчангаш-ла ССРЭ үезинде хөгжүлдө шапкын турганы ол. «Шынны» номчунар, аныяктар. Ол силерниң ада-иенерниң, кырган-ава, кырган-ачаларыңарның хей-адын бедидип, оларның күш-ажылын алгап-йөрээп чораан, чоруур болгаш артар солун-дур.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы А.М. Саая – 2-17-91.
Секретарь А.А. Эртине – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Ниитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа),
Экономика, үлестүр болгаш хөдээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол),
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эргеп, корр. Ш.Н. Ховалыг),
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. А.Д.-Б. Базыр-оол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак),
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба,
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык,
Ниити телефон – 2-30-69.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албан-ның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзээн.
Херечилелдин дугаары – ПИ № ТУ17-
00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан
(Кызыл, Шетчинин болгаш Крайченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарны
торларының бодалдары редакцияның туружунда
дүүлүйн барып болур. Айыттыг сандары болгаш
өске-даа фактылары, дыңадыглары дээш
боттары харылаар.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефон
долгаар.
Чагыдылга индекс: хуу кижилерге – 11530
организацияларга – 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4452.
Номерни парлагже дужааган: график
21.00, херек кырында – 18.00.

Көдээден хоорайга келген кижилер херептэ
бараанын өске садыглар кезивейн, чаңгыс-
бо садыгдан шуптузун садып ап болур.

Бааза РПС девискээринде «КЕЖИКТИ»
садыында малчыннарга херек янзы-бүрү бара
аймаа болгаш улуг-бичии улуска алгыдан даара
тыва тоннар, чеңи-чоктарны садып турар.

Чагыг-биле база ажилдап турар.

Харылзажыр телефону: 8-923-382-2665

МӨГЕЙИГ

Бистиң эргим, ынак ачавыс, кырган-ачавыс, дунмаан
өөнүң иштиниң быжыг чөлөнгичи Владимир Хо-
лыгович ОЧУРНУ сөөлгү орукче үдээринге ма-
риалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүс-
бүгү төрөлдериwиске, чоок улзуwуwска, эш-өөрүwс
чаңгыс классчыларыwыска, Шагаан-Арыг хоорай-
№2 школазының директорунга болгаш коллективин
№8 профтехучилищениң директорунга четтиргениwис
илереттивис. Онза четтириwишкини Улуг-Хем кожуун
чагыргазының удуртукчулары М.К. Анай-оолга, А.К. Б-
буга, тренерлер Е.В. Тутачиковка, Е.Е. Достайга, М.
Оюнга, В.А. Саржат-оолга, ча адыкчылары спортчулар
болгаш Кызыл хоорайның инвалидтер ниитилелин
ТР-ниң спортчу белеткел школазынга илередип тур-
бис. Өөнүң ишти, оолдары, уйнуу бол-
кады төрээwнер

«Афганистанның Россияда хоочуннар эвилели»
Ниити-россияның хөй-ниити организациязының Тыва
регионалдыг организациязы афганчы эживис Ар-
Окчаевич Шывыктың авазы

Елена Дондуповна ШЫВЫКТЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, ажы-
төлүңге, чоок кижилеринге, дөргүл-төрелдеринге хан-
кажыдалды илередип тур.

Тес-Хем кожуунунуң Берт-Даг сумузуңуң чурттакчы
кожуунуң болгаш сумунуң хүндүткелдиг хамаатчы
күш-ажылдың хоочуну, улуг кудавыс

Елена Дондуповна ШЫВЫКТЫҢ

үр аарааш, чеден алды харлап чорааш мөчээни-биле
холбаштыр күдээwис Артур Окчаевич Шывыкка, ооң
кады төрээwн дунмаларыңа, чоок кижилеринге болгаш
ха-төрелдеринге ханы кажыдалды сеткиливис ханы
зындан илередип тур бис.

Шоюннар, Эртинелер төрөл аймактары